Fdalijiet Arkeoloġiċi f'Ħal Kirkop

Kitba tal-Perit Josette Theuma
BE&A(Hons), A&CE, PgCert(Surrey)

Nota Editorjali

Irħula b'tradizzjoni antika ta' għixien u residenzi kienu spiss suġġett li taħthom jinstabu fdalijiet ta' żminijiet oħra. Minkejja li hu raħal żgħir, Ħal Kirkop huwa sinjur ukoll fil-qasam arkeoloġiku u avolja ma nstabux xi sejbiet kbar, xorta jixhdu l-fatt li dawn l-inħawi kienu minn dejjem abitati min-nies b'ċertu ċiviltà. L-aktar magħruf fosthom huwa indubbjament il-Menhir li ssib fid-daħla tar-raħal u li huwa prattikament sinonimu ma' Ħal Kirkop. Iżda minbarra l-Menhir, wieħed irid isemmi wkoll is-sejbien ta' diversi oqbra, speċjalment fl-akwati ta' Kirkop 2. Ta' min ifaħħar l-inizjattiva tal-Kunsill Lokali tar-raħal, li b'fondi mill-Unjoni Ewropea, għażel li jirrestawra l-qabar Paleo-Kristjan u jtella' struttura sabiħa li tħarsu mit-tħassir tal-elementi. U ħajr xieraq imur lill-awtriċi ta' dan l-artiklu l-Perit Josette Theuma, mhux biss tar-riċerka li nvolva dan l-artiklu, iżda wkoll talli kienet strumentali biex setgħu jiġu akkwistati numru ta' ritratti u disinji antiki b'rabta ma' dal-wirt arkeoloġiku.

Din id-darba ħa nħarsu ftit lejn fdalijiet arkeoloġiċi fir-raħal ta' Ħal Kirkop. Dawn jinkludu diversi sejbiet li għalkemm żgħar imorru lura għal bosta snin u jagħmlu parti importanti mill-istorja ta' dan ir-raħal. Sewwa sew fid-daħla ta' Ħal Kirkop insibu ġebla wiefqa jew aħjar menħir mal-ġenb tat-triq magħrufa bħala s-Salib.

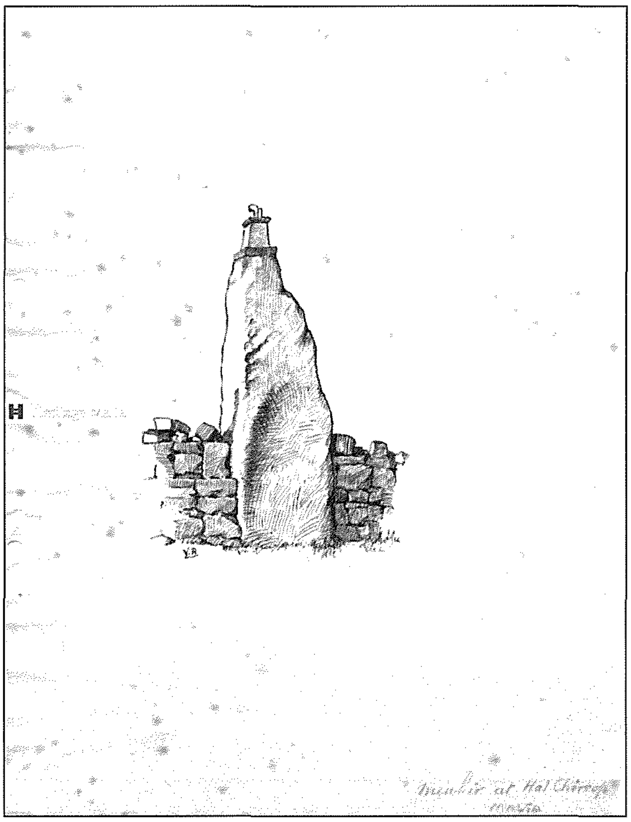

Disinn antik f'għamla ta' litografija li juri l-Menhir.
Ħajr lil Heritage Malta.

Il-Kelma menħir ġejja mill-lingwa Franċiża li tfisser "men" ġebla u "ħir" twila. Dan il-ġebel twil insibuh f'daqs varju, b'forom irregolari u li ġeneralment jagħlaq għall-ponta n-naħa ta' fuq. Eżemplari ta' dawn il-menħir jinstabu mferxin mal-Ewropa, l-Asja u l-Afrika, iżda l-akbar konċentrazzjoni tagħhom jinstabu l-Ingilterra, l-Irlanda u fin-naħa ta' fuq ta' Franza. Dawn il-Menħir instabu pożizzjonati fejn bini ieħor ta' importanza reliġjuża għal dak iż-żmien, jew inkella fi gruppi f'forom ċirkolari, ovali jew forma ta' nagħla. Dawn il-monumenti megalitiċi kienu siti ta' ċerimonji reliġjużi, kif ukoll siti ta' dfin.

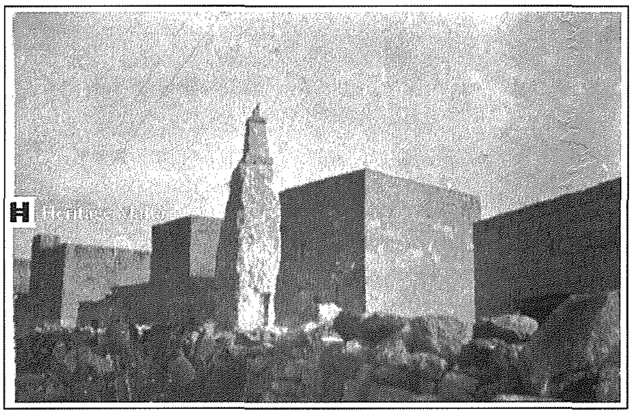

Ritratt antik ieħor li juri l-Menhir meħud mill-għalqa ta' warajh.
Minflok dawk il-kmamar, illum hemm il-bini tal-gvern.
Ħajr lil Heritage Malta.

Dwar in-nies li bnew dawn il-monumenti ftit li xejn nafu, ħlief li kienu jidfnu l-mejtin tagħhom, ikabbru ċ-ċereali, jaħdmu l-fuħħar u jużaw għodda tal-ġebel. Il-materjal ta' dawn il-menħir ivarja skont il-blat li jkun jinstab viċin. Eżempju tal-Qala u ta' Għammar magħmula mill-ġebla tal-qawwi waqt li ta' Ħal Kirkop magħmul mill-ġebla tal-franka.

Hemm diversi ipoteżi dwar x'kienu dawn il-menħir. Hawn min jgħid li dawn kienu xi fdalijiet minn tempji Puniċi minħabba l-fatt li fi Skorba nstab menħir, li wara li saru aktar skavi nstab li kien jagħmel

parti minn tempju. Fejn tal-Ħofra, menħir fil-Gudja nstabu wkoll xi fdalijiet ta' fuħħar. Hawn min jgħid li dawn setgħu ffumaw b'xi mod naturali ta' tifrik ta' blat.

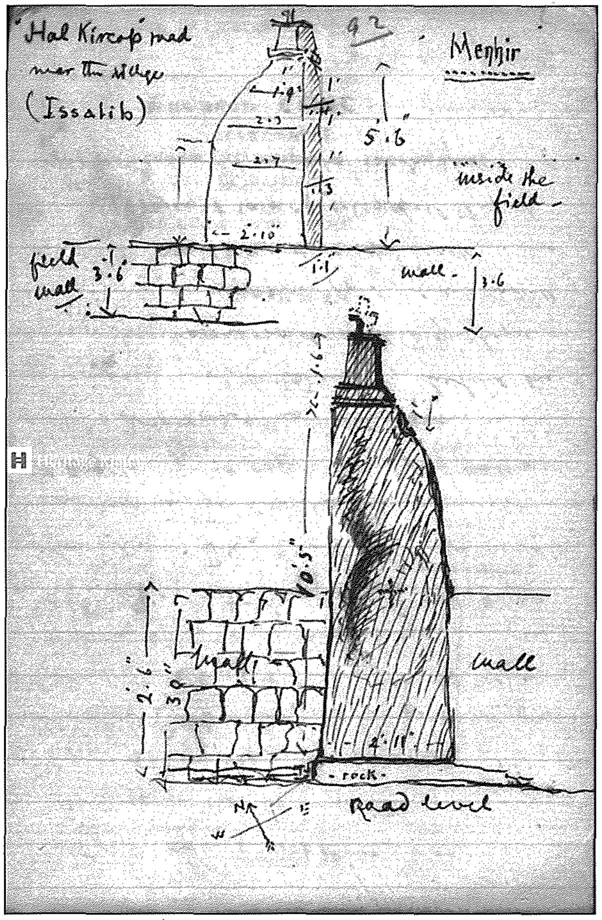

Disinji u taħżiż b'qisien tal-menhir li ttieħdu fis-snin għoxrin. Ħajr lil Heritage Malta.

Dan il-Menħir x'aktarx kien juri l-limiti tal-parroċċa fi żminijiet aktar riċenti u fuqu nsibu marki tar-reliġjon Kattolika li jinkludu salib imnaqqax f'nofsu u salib imqiegħed fuqu. Dan il-menħir kien jagħmel sehem minn ħajt ta' għalqa u ġie mċaqlaq minn postu meta twessgħet it-triq, kif turi l-pjanta tal-Public Works datata 1956. Oriġinarjament dan il-menħir kien ta' għamla rettangolari, iżda tarf minnu ġie mtajjar biex setgħa jitqiegħed Salib fuqu. Insibu ukoll dokumentazzjoni fin-noti ta' Sir Temi Zammit fejn huwa penġa l-menħir bis-Salib fuqu meta żar Ħal Kirkop. Minn dawn il-menħir hawn madwar tmienja fil-gżejjer Maltin. Xi wħud minnhom huma dawk tal-Gudja, Ta' Għammar limiti ta' Birżebbuġa u ta' Ħal Far.

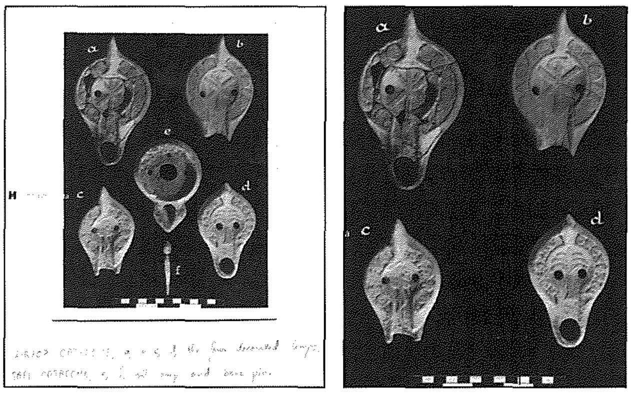

Diversi eżempji ta' msiebaħ tal-fuħħar li nstabu f'katakombi midfuna taħt Ħal Kirkop, li ġew fotografati mas-sejba tagħhom u miżmuma fil-Mużew tal-Arkeoloġija. Ħajr lil Heritage Malta.

Fdalijiet oħra ta' interess arkeoloġiku huwa l-qabar Puniku li nstab waqt li kien qed jitqatta' l-blat tal-franka fl-inħawi ta'Brillu u ir-Ramlija. Dan il-

Il-Menħir fl-1928

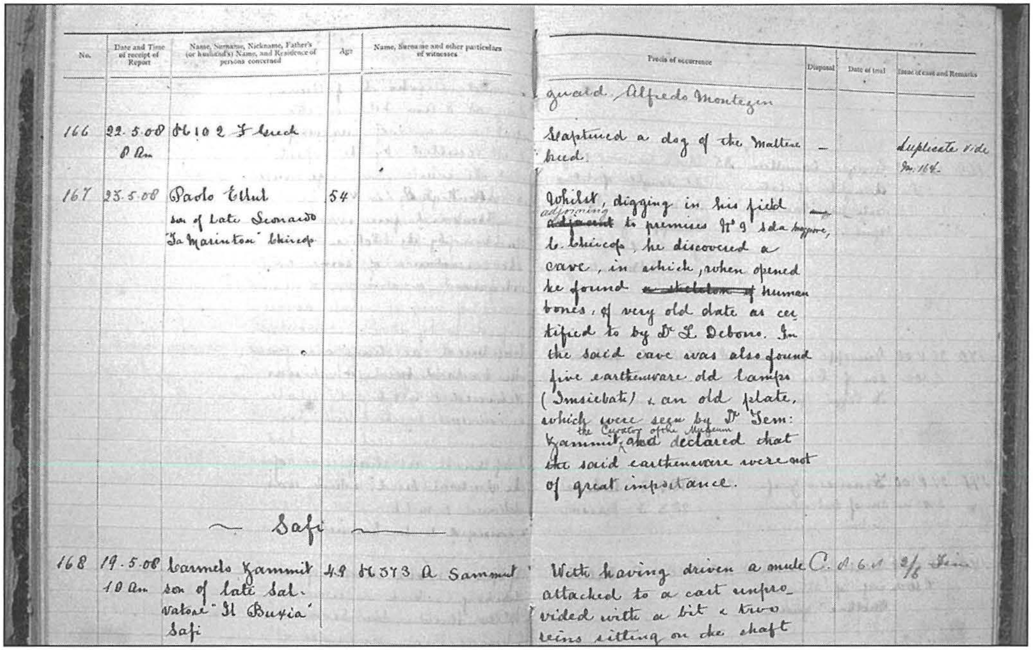

No.	Date and Time of receipt of Report	Name, Surname, Nickname, Father's (or husband's) Name, and Residence of persons concerned	Age	Name, Surname and other particulars of witnesses	Precis of occurrence	Disposal	Date of trial	Issue of case and Remarks
					guard. Alfredo Montegin			
166	22.5.08 8 am	St 102 F. Ceach			Captured a dog of the Maltese breed.	–		Duplicate vide No. 164.
167	23.5.08	Paolo Ellul son of late Leonardo "Ta Marinton" Ghirop	54		Whilst, digging in his field adjoining to premises No 9 Sda ..., L. Ghirop, he discovered a cave, in which, when opened he found human bones, of very old date as certified to by Dr L. Debono. In the said cave was also found five earthenware old lamps (Imsiebah) & an old plate, which were seen by Dr Tem: Zammit the Curator of the Museum declared that the said earthenware were not of great importance.			
		~ Safi ~						
168	19.5.08 10 am	Carmelo Zammit son of late Salvatore "Il Buzia" Safi	49	St 373 A Sammut	With having driven a mule attached to a cart unprovided with a bit & two reins sitting on the shaft	C.	6.6.08	2/6 ...

Silta mill-okkorrenzi tal-Pulizija fejn ġie rrapurtat li Pietru Pawl Ellul sab qabar fl-għalqa tiegħu u Sir Temi Zammit iċċertifikahom li m'għandhomx importanza partikolari.

qabar meta nstab kien diġà ġie minsus. Il-qabar ġie eżaminat fis-sbatax ta' Awwissu 1928 bil-għajnuna ta' E.B. Vella li dak iż-żmien kien Kap tal-iskola ta' Ħal Tarxien. Instab li dan il-qabar kien tat-tieni perjodu b'xaft rettangolari madwar erba' piedi fond u ħames piedi wiesgħa. Kellu madwar erba' tarġiet fuq in-naħa tal-lvant tiegħu. Il-kamra tad-dfin kellha għamla ta' feles ta' ċirku b'għamla konkava fonda, entratura ta' żewġ piedi li tiftaħ għal ħamsa sakemm jasal fi trinka fonda parallela mat-tomba. Fuq il-ħajt tal-lemin kien hemm toqba qrib is-saqaf li tieħu l-imsiebaħ. Dan il-qabar kien imqatta' b'sengħa ġol-blat. Fih instab xi fdal ta' għadam uman, kif ukoll xi fuħħar ta' għamla Punika.

Dokumentazzjoni tal-pulizija turi li f'Mejju tal-1908, instab qabar ieħor ġo għalqa. Fih instab li kien hemm fdal ta' għadam uman li ġie ċċertifikat minn D. L. Debono, kif ukoll ħames insiebaħ u platt antik li Temi Zammit iċċertifika li ma kinux ta' importanza kbira.

Fil-25 ta' Marzu 1943, f'għalqa fi "Sqaq il-Ħarruba" fil-limiti ta' Ħal Kirkop instab katakombi li wkoll kien ġie mimsus u mimli bil-fdal. Fid-19 ta' April tal-1943 kien instab qabar ieħor maqtugħ fil-blat fl-inħawi magħrufa ta' "l-Imdiek". Dan ukoll kien ġie miftuħ u mimli bil-ġebel u l-ħamrija u fih instabu wkoll xi fdal ta' għadam uman u fuħħar.

Aktar riċenti fl-1962 waqt li kienu qed jirranġaw il-grawnd tal-futball ta' qrib RAF Station Safi, waħda mil-lasti nifdet katakombi ieħor. Dan kien katakombi Kristjan aktarx tar-raba' jew ħames seklu WK. Dan kellu taraġ li kien jagħti għal żewġ midfniet magħmulin għal żewġ iġsma. Dan kien jintuża bħala xelter fi żmien il-gwerra, iżda minkejja dan fih instabu bosta fdalijiet ta' għadam uman kif ukoll fuħħar Ruman.

Referenzi

Heritage Malta – Ritratti
Heritage Malta – Noti ta' Temi Żammit
Arkivji tal-Pulizija
Bliet u Rħula Maltin – Gullaumier Alfie
Menħir – Wikipedia
The Maltese Ring – Menhirs of the Maltese Islands – Website